

Ako se međutim, vratimo unazad, primetićemo da su u ovom dugom periodu traženja definicije srpske nacije, političke potrebe često mutile sliku ekskluzivnosti nacionalne vere i identifikovanog pravoslavlja i srpstva, pa nije redak slučaj kontradiktornog određenja nacije kod istih autora a u zavisnosti od promenjenih političkih zahteva. Najizrazitiji je primer Jovana Cvijića koji je nekad primarno mesto davao jeziku, nekad veri, nekad njihovoj kombinaciji. Razmatrajući narodnost "makedonskih Slovena" negirao je značaj jezika u određivanju nacije tvrdeći da je pojam narodnosti "komplicovan psihološki pojam i narodnost se često formira pod uticajem drugih momenata, koji su kadšto važniji no neznatne razlike u govoru", zaključujući da se jezik "ne sme mešati s rasom" (Cvijić, 1906), dok su "lingvisti većinom skloni da lingvističnu kartu smatraju kao etnografsku" što se "ne može usvojiti za mnoge oblasti" (Cvijić, 1913). Srpski narod je video kao "kolektivnu dušu" koja je stvorila pravoslavnu crkvu "sasvim drukčiju od katoličke, u mnogome različnu i od ostalih pravoslavnih crkava sazdala je crkvu Svetoga Save, srpsku crkvu, crkvu narodne duše, svoj veliki organ i svoju moćnu zaštitu" (Cvijić, 1914). U drugim tekstovima međutim, identifikovao je upravo jezik kao odrednicu nacije, tvrdeći da su Srbija i Crna Gora samo "male oblasti kristalizacije, u kojima nije skupljena ni jedna trećina naroda srpskoga jezika" oko kojih je "isti narod". U tom kontekstu više nije apsolutizovao pravoslavlje kao srpsku nacionalnu odrednicu, Bosna i Hercegovina su bile oblasti "čisto srpske rase", a kao "stanovništvo srpskoga jezika" obeležavao je ono naseljeno u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Banatu, Bačkoj, Baranji, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Staroj Srbiji i Makedoniji, zaključujući da ono broji ukupno 9.656.200 od čega su katolici 2.915.600, i da "sva ta narodna masa od deset miliona govori jednim jezikom". Zaključivao je da su Bosna i Hercegovina "po zgodnoj mešavini pravoslavnih i katolika ključ srpskog problema" bez kojih "ne može biti veće srpske države" (Cvijić, 1908). Ovakvi stavovi doveli su do kontroverze u njegovim shvatanjima srpske nacije a koja se ispoljavala u kriznim političkim zbivanjima. Dok je u vreme aneksije Bosne i Hercegovine tražio argumentaciju srpskih prava na ove oblasti u nacionalnoj pripadnosti stanovništva pominjući "srpsku rasu Bosne i Hercegovine, bez obzira na religije", dotle je kasnije, sasvim suprotno ovom dnevopolitički poželjnom tumačenju, glorifikovao mesto pravoslavlja u srpskom identitetu.

Istovremeno, i danas, kao pre sto godina, ima autora sasvim suprotnih shvatanja, kod kojih se jezik, a ne vera apostrofira kao osnovna odrednica nacije. Tako savremeni autor koji veruje u "organsku" naciju, taj prirodni element vidi u jeziku, pa tvrdi da "granice jednog naroda ne crtaju generali i diplomate, nego lingvisti" dok "krtica religije počinje da ruje njivu koju su prvi orali lingvisti". Razrađuje i teze da "jedan od drugoga, narode razdvajaju jezici, veroispovesti i dugotrajne države" ali "samo je jezik stvarno prirodni motiv, s obzirom da je jedino pravo svedočanstvo zajedničkog porekla" dok je formula vera–nacija "davno napuštena" (Ekmečić, 1999).

Danas nisu retki ni autori koji sasvim proizvoljno tumače evropski koncept nacije, uvereni da je samo priznavanje da Srbi ne moraju da budu pravoslavne vere, potvrda prihvatanja ovog koncepta, kao npr. autor koji se pita "zašto mi ne bismo prihvatili taj evropski model nacije da se u okviru jednog naciona okupljaju pripadnici tog naciona različitih veroispovesti" (S. Terzić), ili drugi (M. Marković) koji misli da je "velika greška što je proglašeno da Srbin može biti samo onaj koji je pravoslavni, jer su samim tim odbačeni svi ovi Srbi koji su nam vremenom bili katolizirani, ali su ostali bili dugo Srbi, kao i ovi Srbi muslimanske vere koji su nošeni svešću da su oni poreklom od Srba, ljudi recimo tipa Kusturice" (Diskusija, 2000).

U vremenu do pojave ideje o "srpsko-hrvatskom" i "troimenom" narodu čiji zagovornici nisu apsolutizovali veru kao određujući faktor nacije, u krilu srpskih intelektualaca retki su bili oni koji su odbacivali identifikaciju srpstva i pravoslavlja. Istovremeno, upravo su među tim retkim bili i najznačajniji autori kao Dositej Obradović i Vuk Karadžić. Pišući o svom putovanju kroz Slavoniju i Hrvatsku i susretima sa tamošnjim stanovništvom, Dositej Obradović je zapažao da ništa tako "ne razdeljuje i ne očučava, koliko crkve grečeska i latinska" pitajući se "ne bi li dakle bila krajnje polze već dobrim ljudma svrh ovoga otvoriti oči, i kazati im da oni mogu biti i jedne i druge crkve i ništa manje kumiti se, prijateljiti, počitavati i ljubiti" (Obradović, 1788). Slobodan Jovanović je dilemu vera ili jezik objasnio navodeći da je crkva na nacionalnom polju za vreme Turaka stekla velikih zasluga čime je "utvrđeno spajanje pravoslavne vere i srpskog nacionalizma" usled čega je srpski nacionalizam bio "sav prožet onim fanatizmom koji religija daje, dok je čisto laički moral Dositejeve škole ostao u svojoj prevelikoj trezvenosti gotovo sasvim lišen oduševljenja" (Jovanović, 1957). Iako u svojoj popularnoj tezi o "Srbima svim i svuda" Vuk Karadžić nije polazio od vere kao apsolutizujućeg principa, već je naprotiv negirao, pretpostavljajući joj jezik, ipak je njegova sintagma široko prihvatana i često bila argument na koji se pozivalo kada su teritorijalni zahtevi u državnoj politici bili na delu. Pri tom, iako neprikosnoveni autoritet, Vuk nije imao mnogo uticaja na mišljenja srpskih intelektualaca koji su, identifikujući srpstvo i pravoslavlje previdali njegovu opservaciju o podsmehu stranaca "ovakome našem dijeljenju naroda, u današnje vrijeme". Zaključujući svoju jezičku raspravu sa Hrvatima Karadžić je pisao da "koje su Srbi koje li Hrvati, ja drukčije ne znam kazati nego ovako: Hrvati po pravdi mogu se zvati: 1. Svi Čakavci; 2. Kekavci u kraljevini Hrvatskoj koji su se na to ime već navikli. Srbi po pravdi mogu se zvati svi Štokavci makar koje vjere bili i makar gdje stanovali; Ako hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu, onda se za sad u ovome ništa drugo ne može učiniti nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći Srpskoga imena, a od onih koji su zakona Rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće. Istina da bi se inostranci mogli nasmijati ovakome našem dijeljenju naroda u današnje vrijeme, ali što ćemo kad smo nesrećni ljudi te se drukčije ne može" (Karadžić, 1861).

Da zbrka između vere i jezika i njihovog primata u određenju nacije nije nova, svedoči i pisanje Pantelije Srećkovića u 19. veku po kojem je Vizantija sa ciljem da slovenske naseljenike zadrži u potčinjenosti, hrišćanstvom zamenila "ideju narodnosti", pa je tek sa verom na svome jeziku, "nasleđena i ideja, da je vera i narodnost jedno isto". Srećković je, naprotiv smatrao da je nacija, tj. narodnost starija od vere što sledi iz tvrdnji da pošto su Srbi "očuvali narodnost i stvorili samostalnu